

УДК 17.024.4:371.2

*Аліна Велика,
аспірант кафедри педагогіки
Житомирського державного
університету ім. Івана Франка*

СИТУАЦІЯ УСПІХУ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ГУМАНІТАРНИМ ДИСЦИПЛІНАМ

У статті розглядається етимологічна характеристика поняття «ситуація успіху», визначені концептуальні засади створення позитивно забарвлених ситуацій в процесі вивчення старшокласниками гуманітарних дисциплін.

Ключові слова: успіх, старшокласники, гуманітарні дисципліни.

В статье рассматривается этимологическая характеристика понятия «ситуация успеха», обозначены концептуальные начала создания позитивно окрашенных ситуаций в процессе изучения старшеклассниками гуманитарных дисциплин.

Ключевые слова: успех, старшеклассники, гуманитарные дисциплины.

The article deals with the etymological characteristic of the notion «situation of success», defines conceptual foundations of creation of positively coloured situations in the process of studying the humanities by senior pupils.

Key words: success, senior pupils, the humanities.

Загальновідомим є факт, що визначальною ознакою життєвої філософії сучасного суспільства є прагнення успіху.

Актуальність дослідження зумовлена потребою створення ситуацій успіху в процесі вивчення гуманітарних дисциплін, враховуючи необхідність оптимізації навчально-виховного процесу, мета якого є виховання соціально адекватної сучасної людини, здатної до існування та креативного розвитку за умов сьогодення. Під час формування нової суспільної організації, активізації кризових явищ майже в усіх сферах соціально-культурного та економічного життя, що негативно впливають на психічний та фізичний стан особистості, виникає нагальна потреба сприяти формуванню впевненості в своїх силах, усвідомленню необхідності позитивного ставлення до оточення, створенню бажання оволодівати новими знаннями з метою самореалізації учнів, що неможливе без переживання почуття успіху, в процесі навчання.

Стан розробки проблеми: вивчаючи проблему успіху, вчені

пов'язували її з діяльністю учнів (Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн), з їх інтелектуальною активністю і самостійністю (І. Зязюн, Г. Щукіна), з мотивами діяльності (Д. Аткинсон, Є. Ільїн, Х. Хекхаузен), з ефективністю навчання, виховання та з проблемою запобігання неуспішності (Ю. Бабанський, У. Глассер, Л. Ткачук, В. Цетлін), з емоціями, що супроводжують успіх (К. Ізард, В. Франкл, Б. Ейплард).

Загалом психологи часто звертаються до емоційного аспекту успіху, впливу його переживання на подальшу діяльність (Л. Венгер, К. Ізард, В. Леві, Д. Карнегі, М. Лісіна, А. Люблінська, В. Мухіна), говорячи про успіх як своєрідний поштовх до наступних дій, пошуків у виконуваний діяльності. Переживання неуспіху, навпаки, гальмує бажання дитини займатись цією діяльністю. Вплив емоції успіху на становлення особистості доведений багатьма вченими, серед яких, зокрема, Г. Бреслав, В. Вілюнас, Б. Додонов, М. Лісіна.

Досвід педагогів дозволив створити своєрідний банк ситуацій успішного навчання і виховання: ситуація авансування довірою (А. Макаренко), невимушеного примусу (А. Глущенко), емоційного зараження (А. Лутошкін), творчості (І. Волков, В. Караковський), ситуацій успіху (А. Белкін, Л. Ткачук, Н. Щуркова).

Зокрема, А. Белкін плідно працював над створенням ситуацій успіху. Він розробив класифікацію школярів, у основі якої лежить їх ставлення до навчання, відповідність результатів витраченим зусиллям, характер очікування (надійні, впевнені, ті, які сумніваються, зневірені) [1]. Відповідно до відокремлених типів учень рекомендує ряд заходів, які спрямовані на створення ситуації успіху, яку визначає як головний інструмент творення дитячих радощів.

Відповідно до цього визначено такі завдання статті:

- здійснити аналіз розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній і зарубіжній теорії та практиці;
- проаналізувати сутність провідних дефініцій досліджуваної проблеми і теоретико-методичних засад підготовки майбутнього вчителя гуманітарної спеціальності до створення ситуації успіху;
- визначити критерії та показники готовності майбутніх фахівців до створення ситуацій успіху в процесі вивчення старшокласниками гуманітарних дисциплін, за допомогою яких встановити рівні її сформованості.

Аналіз тематичної літератури свідчить про протиріччя між необхідністю розвитку потреби у досягненні успіху, що дозволить учням бути більш успішними та ефективними як у здійснюваних сьогодні, так і в подальших видах соціально важливої діяльності, і відсутністю достатнього наукового обґрунтування психолого-педагогічних умов, що забезпечують розвиток в учнях зазначеної потреби в процесі навчальної діяльності. Для

адекватного розв'язання цієї проблеми слід, насамперед, з'ясувати лексичне наповнення термінологічно-категоріального блоку з тематики дослідження.

Енциклопедичні джерела свідчать, що успіх поділяється на власне позитивний результат людської діяльності в певній галузі суспільно-громадської сфери і на схвальне сприйняття оточенням відповідних досягнень. Філософський аналіз явища успіху розгалужується на соціально-культурне розуміння успіху, що базується на соціально-гносеологічному аналізі; на історичне розуміння поняття «успіх»; на побутове усвідомлення успіху, що асоціюється із самореалізацією особистості.

Сучасна українська лексикографія [4, 700] визначає успіх як «позитивний наслідок роботи, значні досягнення, ... громадське визнання, схвалення чого-небудь...».

Російськомовна тлумачна література [6, 838] вважає, що успіх є удачею у досягненні чого-небудь, суспільним визнанням, гарними результатами в роботі, навчанні.

Аналіз тематичної літератури свідчить про те, що немає єдиного розуміння ситуації успіху. Традиційно модель ситуації успіху розглядається як оптимальна комбінація умов, що забезпечує:

- поставлене навчальне досягнення;
- момент позитивних переживань школяра від досягнутих навчальних результатів;
- високу соціальну оцінку, суспільне визнання індивідуальних досягнень особистості.

Як висновок можна запропонувати таку дефініцію, коли він визначається як особистісно значуще навчальне досягнення, пов'язане із соціальним визнанням і переживанням радості.

Важливим фактором успішності педагогічного процесу формування мотивації старшокласників є сфера його практичного втілення. Тренінг мотивації досягнення більш ефективний щодо тих учбових дисциплін, які передбачають конкретніші учбові дії, в яких зв'язок між дією і результатом є простішим і очевидним і де існує безпосередній зворотній зв'язок між діями і їх результатами, тобто зв'язок між діями і їх успішністю чи неуспішністю. Це стосується предметів фізико-математичного, природничого циклу, фізичного виховання. Вчителю гуманітарних предметів доведеться докласти більше зусиль для досягнення наміченого результату, але за наявності бажання та відповідної педагогічної, психологічної, методичної підготовки він не тільки створить ситуацію успіху для учнів, а й сам буде працювати за її умов.

Цикл сучасних психолого-педагогічних досліджень свідчить про те, що без переживання успіху особистість не зможе адекватно оцінювати рівень саморозвитку, прагнути до інтелектуального та морально-етичного

вдосконалення. Ситуація успіху має великий виховний потенціал, який реалізується в наданні учню можливості збереження самоповаги через досягнення адекватного співвідношення між метою, докладанням зусиль та отриманими результатами; між педагогічною вимогливістю і можливостями учня.

Саме на навчальні заклади покладається завдання створення сприятливих умов для самореалізації особистості школяра, для формування потреби і можливості саморозвитку. Реалізація цих завдань тісно пов'язана із спроможністю особистості досягати успіху в різноманітних галузях людської діяльності. Відповідно, проблема формування мотивації досягнення успіху є актуальною як для вітчизняної, так і зарубіжної педагогіки, які прагнуть з'ясувати як закономірності життєдіяльності особистості у напрямку позитивного та успішного саморозвитку, так і виявити теоретичні засади пояснення кореляції мотиваційної бази людини та впливу на неї оточуючого середовища.

Активна розробка вказаної проблеми тісно пов'язана з Б. Ананьєвим, Д. Аткинсоном, Ю. Бабанським, А. Белкіним, І. Бехом, У. Глассером, К. Ізардом та багатьма іншими.

Старшокласники характеризуються загостреним почуттям справедливості, соціальним самовизначенням, активним формуванням самооцінки, пошуком шляхів самовдосконалення. Не слід забувати і про підвищений рівень вразливості юнацької психології, про життєво необхідне самоствердження в колі однолітків.

Для старшого шкільного віку характерні суттєві якісні зміни в розумовому, психологічному розвитку. Це вік остаточного формування загальної культури мовлення, що виявляється в динамічному вдосконаленні письмового мовлення. Вчителі-практики констатують навіть пріоритетний розвиток оформлення синтаксичних конструкцій за рахунок смислового наповнення.

Під час вказаного періоду стимулюється активний розвиток мотиваційної сфери учня, що пов'язане із необхідністю професійного самовизначення, пошуком адекватного місця в ієрархії людських стосунків, маючи як позитивний, так і негативний аспекти. Якщо гуманітарні дисципліни входять в коло інтересів учня, то він буде докладати зусиль до їх засвоєння, що не виключає потреби створення ситуації успіху, яка гарантовано підвищить самооцінку школяра, зумовить його подальший активний інтерес до вказаної галузі науки.

Викладачеві гуманітарного профілю, як і вчителю будь-якої іншої дисципліни, необхідно докладати зусиль до формування мотивації успіху, до створення ситуацій успіху в процесі оволодіння теоретико-практичними аспектами учбового предмету.

Серед британських методистів (Н. Уїтні та інші) панує думка, що для підвищення успішності вивчення школярами іноземної мови необхідно

активно спілкуватись під час академічних занять; залучати до вивчення актуальні і цікаві для певної вікової категорії тематичні блоки; надавати учням можливість відчувати свої досягнення, прогрес в оволодінні цією гуманітарною дисципліною.

Методичні розробки вітчизняної науки поділяють вказані рекомендації, ставлячи їх на один щабель із пізнавальною та комунікативною мотивацією успіху.

Соціально-психологічне розуміння успіху базується на оптимальному співвідношенні між очікуваннями оточуючих, особистості та результатами її діяльності.

З погляду психології, на думку А.С. Белкіна, успіх визначається як переживання радості, задоволення через усвідомлення співвідношення практичного результату діяльності із запланованим або передбачуваним [1].

Педагогічне розуміння успіху полягає в комплексі умов, за яких створюється можливість досягнення позитивної результативності діяльності як окремої особистості, так і колективного угруповання в цілому.

Відомо, що негативне ставлення до навчання виникає за відсутності успіху, визнання вчителем і шкільним колективом потенційних можливостей учня. Логічним буде поставити перед педагогом завдання створювати та керувати ситуаціями позитивної самореалізації особистості.

Як правило, мотивацію навчання поділяють на зовнішню і внутрішню, що дозволяє описати основні закономірності її виникнення, формування, впливу на базові характеристики. Особистісні характеристики розглядаються через інтеграцію специфіки особистісних якостей, що впливають на ситуацію діяльності, а взаємодія вчителя і учня на уроці відбувається тільки у площині навчання, виховання і міжособистісної взаємодії в межах повсякденних навчально-виховних задач. Ця ситуація віддзеркалюється у типі педагогічної діяльності вчителя, що визначає специфіку процесу навчання, виховання, стилю педагогічного спілкування.

Мотивація навчання досліджується у сукупності з методами роботи на уроці, характеристикою освітянського процесу в цілому.

Внутрішня мотивація залежить від характеру, особистості, психологічних особливостей індивіду набагато більше, ніж від зовнішніх факторів. Чим більшою є зовнішня мотивація, тим меншою є участь внутрішніх психічних процесів у мотивації, особливо в емоційно-особистісній сфері.

Аксіомним є факт, що зовнішні обставини набувають значення для мотиваційного процесу тільки тоді, коли стають значущими для людини, для реалізації її потреб і бажань.

Традиційно до внутрішньої мотивації відносять мотив самовдосконалення, самовиховання, пізнавальний мотив, пов'язаний із

здійсненню інтелектуально-пізнавальної діяльності. Зовнішня мотивація поєднує функціонально-процесуальні (гра), предметно-практичні (праця і винагорода за неї), міжособистісні та соціальні мотиви. Ілюстрацією можуть бути покарання, погроза, нагорода, вимога, матеріальна вигода, тиск групи, тощо. Знання і вміння є засобом для досягнення інших цілей (досягнення суспільних і особистих успіхів). Безпосередня мета (навчання) може бути індиферентною, а навчанню притаманний вимушений характер.

Внутрішня мотивація характеризується відсутністю прямих зв'язків між стимулом, цінністю, предметом дії, метою і результатом діяльності. Якщо зовнішня мотивація базується на емоційних оцінках – стимулах, то внутрішня мотивація передбачає об'єктивні оцінки свідомості, яким притаманні складніші зв'язки. Внутрішня мотивація базується на поєднанні мети і предмета навчальної діяльності, тобто сенс навчання полягає в засвоєнні знань, вмінь, навичок. Тільки в такому випадку навчання є діяльністю, а не дією, яке мотивоване зовнішніми чинниками. Предметом внутрішньої мотивації є засвоєння знань, наукових понять, засобів соціально-предметних дій з ними, що призводить до вдосконалення і самовдосконалення учнів як особистостей.

Вчитель-предметник повинен пам'ятати, що для початкової стадії роботи необхідно підібрати нескладне і цікаве завдання, виконуючи яке школяр зміг би усвідомити, що в його силах самотійно завершити роботу, піднятися на вищий інтелектуальний щабель. Але слід взяти до уваги, що успіх, для досягнення якого не були витрачені певні зусилля, не зможе дієво вплинути на розвиток особистості, швидко відійде на другий план. Такий «легкий» успіх нерідко призводить до самозаспокоєння, до формування завищеної самооцінки. Вчені акцентують нашу увагу на необхідності урахування докладених учнем зусиль для досягнення певної мети. Заохочення слід застосовувати прямо пропорційно тому, скільки часу та інтелектуальних витрат знадобилось для виконання поставлених завдань, що зможе запобігти формальному використанню заохочення. Учень повинен усвідомити, що без самовиховання, без докладання зусиль успіх стане спорадичним явищем, яке не буде мати суттєвого впливу на особистість, не сформує бажання перемогти. Науковці та вчителі-практики вважають, що успіх особливо необхідний дітям із заниженою самооцінкою як засіб для її корекції.

На жаль, потреба у досягненні успіху досить часто не звертається на сам процес навчання. Справа в тому, що багато учнів не переживають стану успішності під час процесу навчання через превалююче використання зовнішньої мотивації. Для такого типу учнів ситуація навчання – це ситуація зовнішнього мотивування, тиску, внаслідок чого оволодіння знаннями, вміннями і навичками розглядається не як успіх, а як додатковий результат звільнення від зовнішнього тиску. Наслідком є те, що особи з домінуючою потребою у досягненні успіху прагнуть обрати

максимально ефективний, на їх погляд, шлях досягнення своєї мети, що не може завжди позитивно впливати на навчальний процес. Це призводить до того, що в школі виникає ситуація недостатнього орієнтування на досягнення успіху шляхом оволодіння знаннями, вміннями й навичками з одного боку, а з іншого боку – недостатня реалізація ситуації успіху, що призводить до втрати в діяльності, яка створює бажану ситуацію успіху, ситуації навчання. Але не слід забувати й про те, що особливості учня також значно впливають на розвиток потреби у досягненні успіху.

Вчителю слід взяти до уваги і таке явище, як страх успіху, страх помітності. Деяким учням, студентам значно комфортніше перебувати на другорядних ролях, не привертаючи уваги до власної особистості. Становище (соціальна роль) посередності не вимагає докладання зусиль для інтелектуального зростання, для відповідності більш жорстким вимогам соціуму. Від учня, який досяг навіть спорадичного успіху, очікують переходу на вищий шабель, на повторення або перевершення власного досягнення. Якщо особистість не впевнена у власних силах, не готова до інтелектуального зльоту, їй простіше взагалі відмовитись від спроб, ніж взяти на себе відповідальність за власну перемогу. Такі учні потребують особливої підтримки вчителя, який зміг би стимулювати розвиток, а іноді й формування амбіцій, підтримав би в хвилину поразки.

Дослідження свідчать про те, що в сучасній системі освіти спостерігається тенденція до формування двох основних груп вчителів. Це пов'язане з тим, що молоді вчителі прагнуть не затримуватись в школі через матеріальні проблеми. Вони є, як правило, прибічниками відсторонено-репресивного типу соціального спілкування, що пояснює їх любов до авторитарних методів і засобів в ситуації педагогічного спілкування, виступаючи причиною великої кількості імперативних вимог під час уроку, негативно забарвлених висловлювань на адресу учнів.

Для багатьох літніх викладачів є притаманним відсторонено-унікаючий стиль спілкування, який комбінує елементи авторитарності і надлишкового лібералізму. Це означає, що вони прагнуть уникати конфліктів, уникають спілкування взагалі, дуже рідко практикуючи зворотній зв'язок на уроках. Акцентується формальний бік взаємовідносин на уроці, що призводить до формалізму і негнучкості навчального процесу.

Але не слід розглядати цю ситуацію занадто песимістично. Якби в загальноосвітніх закладах не було вчителів, щиро зацікавлених в позитивних результатах своєї праці, практикуючих створення ситуації успіху, ми не змогли б пояснити існування великої кількості добре підготовлених і адекватно розвинених представників молодого покоління.

Враховуючи значний обсяг знань, якому потрібно навчити, кадрові проблеми в системі освіти, недостатнє матеріальне забезпечення школи, схильність в ситуації спілкування багатьох вчителів до авторитарного типу, зрозумілим є те, що і нашій освітянській системі домінує

авторитарний стиль педагогічного спілкування. Логічним є те, що за таких умов вчитель не буде перейматись створенням ситуації успіху, що вимагає значних зусиль і часу, а буде механічно оцінювати рівень знань школярів.

З потребою досягнення успіху пов'язані не тільки зовнішньо і внутрішньо організована мотивація навчання, тим особистості учня, але й стиль педагогічної діяльності і спілкування.

Стиль педагогічної діяльності є сталою системою засобів, які виявляються за різних умов її існування, забезпечують найкраще здійснення діяльності та поєднують в собі стиль управління, саморегуляції, спілкування. Якщо мотивація забезпечує вольові зусилля, що призводять до дії, то стиль педагогічної діяльності сприяє формуванню суб'єктивної оцінки успішності у вказаному виді діяльності.

Автократичний та авторитарний стилі роботи нададуть мало можливості учням розраховувати на психологічну підтримку викладача, який заклопотаний не самоствердженням учнів, а жорстким контролем за виконанням власних наказів, директив. Ігноруючий та непослідовний стилі можуть іноді створити ситуацію успіху, але це ніколи не буде системою, а у випадку використання може не мати закріплення та логічного продовження. За умов практикування конформного стилю ситуація створення успіху досить ймовірна, але вона може бути знеціненою через недостатній рівень поваги до вчителя з боку школярів. Ідеально відповідним потребам та умовам створення ситуації успіху є демократичний стиль, який передбачає високий рівень уваги, врахування викладачем думок учнів, його прагнення зрозуміти їх, переконати та здійснювати діалогічне спілкування з ними на рівних.

Готовність вчителя до створення ситуації успіху залежить від його наукової, педагогічної, методичної підготовки, педагогічного досвіду, наявності бажання покращити результати навчання, поліпшити атмосферу в учнівському колективі, здійснити індивідуальний підхід до учнів.

Оптимізація педагогічного спілкування залежить від педагогічного рівня комунікативної культури. Для встановлення позитивних взаєностосунків з учнями вчитель повинен виявляти доброзичливість і повагу до кожного учасника навчального процесу, не бути стороннім до перемог і поразок, успіхів і помилок школярів. Вчителю слід уникати як акцентування ситуації спілкування на власному «Я», що призводить до авторитаризму, нав'язуванню власного стилю поведінки, так і концентрації спілкування на іншому індивіді, що, в свою чергу, виявляється у несвідомому прилаштуванні до учнів, самоприниженні. В першому випадку викладач навряд чи піде назустріч школяреві, дозволяючи йому самоствердитись у колективі однолітків, а в другому випадку учні можуть не захотіти крокувати до власного успіху, не поважаючи такого вчителя і, відповідно, його предмет.

Досягнення позитивного результату спілкування і взаємодії

пов'язане із накопиченням і вірною обробкою інформації про учасників навчального процесу, залежить від рівня розвитку комунікативних навичок педагога, його здатності до емпатії і рефлексії, спостережливості. Необхідним є вміння слухати, розуміти учня, впливати на нього шляхом переконання, емоційного заряду, зміни стилів і позицій спілкування, вміння долати маніпулювання і конфлікти. Важливу роль відіграє і психолого-педагогічна компетентність вчителя в галузі особливостей і закономірностей спілкування.

Для створення ситуації успіху викладач може практикувати заздалегідь підготовлені потребуваними цього учнями реферативні роботи, повідомлення; аналіз як друкованих (преса), так і Інтернет видань, статей; монологічні висловлювання щодо певного тематичного блоку.

Із всього сказаного можна зробити висновок, що готовність вчителя до створення ситуації успіху в навчальному процесі старшокласників передбачає знання вчителем фізіологічних та психологічних особливостей учнів вказаного вікового діапазону; бажання і наявність вмінь та навичок для здійснення індивідуального підходу; можливість активного використання зворотнього зв'язку; стимулювання учнів до засвоєння навчальної інформації; створення та адекватний розвиток й підтримку ситуації успіху, використовуючи особливості своєї профільної дисципліни; спрямування життєдіяльності учнівського колективу у потрібному напрямку; пошук вирішення проблеми панічного страху перед ситуацією неуспіху, поразки у кожному конкретному випадку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как её создать: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 176 с. – (Мастерство учителя: идеи, советы, предложения).
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтовний підхід: теоретико-технологічні засади: Навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003 – 280 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади: Навч.-метод. посібник. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Б.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.